§ 4. Напрамкі палітычнай геаграфіі і асновы геапалітыкі

Успомніце. Якую інфармацыю вы можаце атрымаць з палітычнай карты свету? Якія формы кіравання і дзяржаўнага ладу ў сучасных краінах свету вы ведаеце? Што з'яўляецца аб'ектам вывучэння палітычнай геаграфіі? Якія асноўныя рысы палітыка-геаграфічнага становішча Рэспублікі Беларусь?

Для чаго мы гэта вывучаем? Веды якіх вучэбных прадметаў вам сёння будуць неабходныя? Сферай дзейнасці якіх спецыялістаў з'яўляецца палітычная геаграфія? Якімі ведамі павінен валодаць сучасны спецыяліст у галіне геапалітыкі?

Аб'екты і асноўныя напрамкі палітычнай геаграфіі. Палітычная геаграфія з'яўляецца адным з важных напрамкаў сацыяльна-эканамічнай геаграфіі і знаходзіцца на стыку навук. Таму шэраг вучоных адводзіць ёй самастойную ролю ў геаграфіі.

Палітычная геаграфія ўзнікла ў канцы XVIII ст. як прыродазнаўчая навука, вывучала падзел свету на дзяржавы, іх тэрыторыю, узаемнае размяшчэнне, межы і тлумачыла палітычныя працэсы характарам прыродных умоў і ландшафтаў.

Мал. 18. Ш. Л. Мантэск'ё (1689–1755)

Клуб знаўцаў-эканомікагеографаў. Вядомы французскі асветнік Шарль Луі Мантэск'ё (мал. 18) лічыў, што форма дзяржаўнага кіравання і ладу абумоўленая кліматам і памерам краіны. Навуковец пісаў, што аптымальнай будзе форма дзяржаўнага

ладу, якая спалучае перавагі рэспубліканскага праўлення з сілай манархіі. Такой формай кіравання Мантэск'ё лічыў федэрацыю — прасторава адзіны саюз суверэнных рэспублік, здольны супраціўляцца ворагу і захоўваць свае памеры без страты дэмакратыі. Ці згодныя вы з Мантэск'ё? Аргументуйце сваё меркаванне.

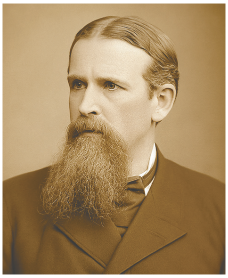

Мал. 19. Ф. Ратцэль (1844–1904), аўтар працы «Палітычная геаграфія» (1897)

У канцы XIX ст. дзякуючы працам нямецкага географа Ф. Ратцэля (мал. 19) асаблівасці палітычнага ладу, унутранай і знешняй палітыкі розных дзяржаў пачынаюць вывучаць з улікам геаграфічнага становішча, геаграфічных умоў і культурна-гістарычных асаблівасцей.

З часам уяўленні пра прадмет палітычнай геаграфіі значна пашырыліся.

Палітычная геаграфія — геаграфічная навука, якая вывучае прасторавую арганізацыю палітычнага жыцця грамадства і тэрытарыяльныя спалучэнні палітычных сіл.

З развіццём навукі пашырыўся і спіс аб'ектаў вывучэння палітычнай геаграфіі (мал. 20).

Асноўнай задачай палітычнай геаграфіі з'яўляецца характарыстыка прасторавай карціны палітычнага жыцця краіны і фактараў, якія яго абумоўліваюць.

Вялікая колькасць аб'ектаў прывяла да фарміравання некалькіх самастойных навуковых напрамкаў. Кожны з іх у цяперашні час дынамічна развіваецца (мал. 21).

Палітыка-геаграфічнае становішча краіны. Вывучэнне геаграфічнага становішча мае важнае значэнне і шырока выкарыстоўваецца ў геаграфіі. Вылучаюць

Аб'екты палітычнай геаграфіі
Палітыка-геаграфічнае становішча
Дзяржаўныя межы
Дзяржаўная тэрыторыя
Насельніцтва тэрыторыі
Палітычная сфера грамадскага жыцця

Мал. 20. Аб'екты палітычнай геаграфіі

Мал. 21. Асноўныя напрамкі палітычнай геаграфіі

фізіка-геаграфічнае, эканоміка-геаграфічнае, транспартна-геаграфічнае становішча. У палітычнай геаграфіі на першым месцы знаходзіцца палітыка-геаграфічнае становішча.

Палітыка-геаграфічнае становішча (ПГС) — гэта становішча аб'екта (краіны, яе часткі, групы краін) у адносінах да іншых дзяржаў і іх груп як палітычных аб'ектаў.

Эканоміка-геаграфічнае становішча і палітыка-геаграфічнае становішча маюць шмат агульнага. Гэта тлумачыцца тым, што геаграфічнае становішча краіны ў адносінах да транспартных шляхоў, крыніц сыравіны, патокаў тавараў і паслуг, інтэграцыйных аб'яднанняў і г. д. будзе аказваць уплыў не толькі на эканамічную, але і палітычную сітуацыю ў краіне, і наадварот.

$П_1$

Палітыка-геаграфічнае становішча — комплекс зносін гэтай дзяржавы з іншымі краінамі і тэрыторыямі на трох узроўнях: лакальным, макрарэгіянальным і глабальным, дапоўненых эканамічнымі, гістарычнымі, этнічнымі, канфесійнымі, культурнымі сувязямі.

Свет і Беларусь. Палітыка-геаграфічнае становішча з'яўляецца вельмі важным для краіны, таму што вызначае яе месца ў свеце і ўплывае на эканоміку, нацыянальную бяспеку, культурныя сувязі праз зносіны з суседнімі і іншымі дзяржавамі. Якія асноўныя перавагі палітыка-геаграфічнага становішча Рэспублікі Беларусь?

Дзяржаўныя межы і формы іх змены. Дзяржаўныя межы ўяўляюць сабой асаблівы тып геаграфічных меж, які вывучае палітычная геаграфія. *Дзяржаўная мяжа* — гэта лінія на паверхні зямлі (сушы або воднай прасторы) і ўяўная вертыкальная паверхня з паветранай прасторай і нетрамі, якая вызначае межы тэрыторыі краіны і аддзяляе яе ад іншых дзяржаў і адкрытых мораў. У палітычнай геаграфіі існуе некалькі прыкмет вылучэння меж (мал. 22).

У выніку розных падзей дзяржаўныя межы змяняюцца. Гэта можа адбывацца ў мірных формах (мал. 23). Напрыклад, у выніку продажу Аляскі ў 1867 г. змяніліся дзяржаўныя межы Паўночна-Амерыканскіх Злучаных Штатаў і Расійскай імперыі. У 1944 г. Тувінская Народная Рэспубліка добраахвотна ўвайшла ў склад СССР. У выніку штучнага прырашчэння тэрыторыі сушы павялічылася плошча Нідэрландаў і змяніліся межы дзяржавы. Выхад Вялікага княства Фінляндскага са складу Расіі ў 1917 г. і Сінгапура са складу Малайзіі ў 1965 г. змяніў дзяржаўныя межы гэтых дзяржаў. Прыкладам змянення дзяржаўнай мяжы ў выніку міжнароднага рашэння з'яўляецца

$П_2$

Прыкметы вылучэння меж	
Прыродныя	араграфічныя (горныя, раўнінныя) (напрыклад, Пірэнеі — франка-іспанская мяжа)
	водныя (рачныя, марскія, азёрныя) (напрыклад, р. Меконг — мяжа Лаоса і Тайланда, Вялікія азёры — ЗША і Канады)
Марфалагічныя	геаметрычныя (напрыклад, мяжа Алжыра і Лівіі)
	акраінамічныя (напрыклад, ЗША і Канада — па 49° пн. ш., Егіпет і Судан — па 22° пн. ш.)
Гістарычныя і паслядоўнасць узнікнення	каланіяльныя (напрыклад, граніцы ў межах Французскай Заходняй Афрыкі)
	посткаланіяльныя, пасляваенныя, постсацыялістычныя і інш. (напрыклад, мяжа Польшчы пасля Другой сусветнай вайны)
	«сталыя» этнакультурныя (напрыклад, мяжа Нарвегіі і Швецыі)
Функцыянальныя	бар'ерныя (раздзяляльныя) (аддзяленне адной краіны ад іншай пры дапамозе мяжы)
	кантактныя (злучальныя) (зближэнне краін, супрацоўніцтва, развіццё эканамічных і культурных сувязей)

Мал. 22. Прыкметы вылучэння дзяржаўных меж

Мал. 23. Формы змены дзяржаўных меж

змяненне меж Індыі і Пакістана (падзел штата Кашмір у 1949 г.). Пасля аб'яднання ў 1990 г. Федэратыўнай Рэспублікі Германіі (ФРГ) і Германскай Дэмакратычнай Рэспублікі (ГДР) змянілася дзяржаўная мяжа ФРГ (мал. 24).

Мал. 24. Тэрыторыя ФРГ пасля аб'яднання з ГДР

Памежныя спрэчкі. Адным з найбольш актуальных пытанняў палітычнай геаграфіі з'яўляецца вывучэнне тэрытарыяльных прэтэнзій, памежных спрэчак паміж дзяржавамі. Сярод іх вылучаюць чатыры асноўныя віды (мал. 24-1). Найбольш часта ў свеце адбываюцца *тэрытарыяльныя спрэчкі* па прычыне кантролю над пэўнай тэрыторыяй, прывабнай па нейкай прыкмеце.

Напрыклад, гісторыка-культурнай тэрытарыяльнай спрэчкай з'яўляюцца прэтэнзіі Ірландыі на Паўночную Ірландыю.

Рэсурсныя памежныя спрэчкі складаюць значную частку канфліктаў пры асваенні прыродных рэсурсаў на кантынентальным шэльфе (нафта, газ), пры недахопе водных рэсурсаў у засушлівых раёнах (напрыклад, Малі і Буркіна-Фасо, Турцыя і Сірыя). Для вырашэння такіх спрэчак прымаюць рашэнне аб сумесным выкарыстанні рэсурсаў (напрыклад, гідраэнергапатэнцыял ракі Парана паміж Бразіліяй і Парагваем) або вызначаюць сектары з дакладнымі межамі дзяржаў (напрыклад, падзел нафтагазавых рэсурсаў Паўночнага мора паміж прыбярэжнымі дзяржавамі).

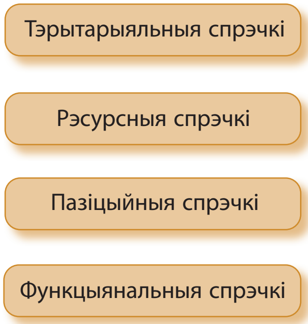

Мал. 24-1. Віды памежных спрэчак

Клуб знаўцаў-эканамікагеографаў. Адрозніваюць пазіцыйныя і функцыянальныя памежныя спрэчкі. *Пазіцыйныя памежныя спрэчкі* ўзнікаюць у выпадку супярэчнасцей у тлумачэнні дамоў аб правядзенні меж па прыродных рубяжах — рэках (усходні ўчастак расійска-кітайскай мяжы на рацэ Амур), азёрах (возера Чад паміж Нігерам і Чадам). *Функцыянальныя памежныя спрэчкі* сустракаюцца радзей і ўзнікаюць з прычыны прэтэнзій аднаго з бакоў да рэжыму функцыянавання мяжы, строгасці памежнага кантролю і мытнай палітыкі, якія ўстаноўленыя суседняй дзяржавай. У дадзенай сітуацыі спрэчка вядзецца не аб змене мяжы, а аб памежнай палітыцы суседняй дзяржавы.

Выкарыстоўваючы матэрыялы вучэбнага дапаможніка і палітычную карту свету, знайдзіце дзяржавы, паміж якімі існуюць памежныя канфлікты і тэрытарыяльныя спрэчкі.

Прыкладная роля палітычнай геаграфіі. Веды палітычнай геаграфіі маюць вельмі шырокі ахоп і выкарыстоўваюцца ў самых розных галінах. Да асноўных з іх варта аднесці змяненне адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўпарадкавання краіны; асаблівасці знешняй палітыкі; прычыны этнічных канфліктаў; геаграфія выбараў і г. д. Запатрабаванасць палітычнай геаграфіі шмат у чым залежыць ад геаграфічнай адукацыі і геаграфічнай культуры грамадства.

Геапалітыка, месца ў сістэме навук. Адным з асноўных напрамкаў палітычнай геаграфіі з'яўляецца геапалітыка. Геапалітыка з'явілася на мяжы XIX–XX стст. у выніку аналізу міжнародных зносін з выкарыстаннем геаграфічных ведаў.

У свеце ўсё ўзаемазвязанае. Заснавальнікам геапалітыкі лічыцца Арыстоцель, які ўказваў на геапалітычную ролю астравоў і пісаў, што востраў Крыт па сваім становішчы прызначаны для дамінавання над Грэцыяй. Ці згодныя вы са сцвярджэннем Арыстоцеля? Прывядзіце аргументы за і супраць гэтага выказвання.

Адно з першых азначэнняў характарызавала геапалітыку як навуку пра геаграфічную абумоўленасць розных палітычных працэсаў. Шведскі географ Р. Чэлен (мал. 25) першым увёў паняцце «геапалітыка».

Мал. 25. Р. Чэлен (1864–1922), аўтар тэрміна «геапалітыка»

Геапалітыка — раздзел палітычнай геаграфіі пра заканамернасці размеркавання сфер уплыву дзяржаў і міждзяржаўных аб'яднанняў, які вывучае залежнасць дзяржаўных дзеянняў ад уплыву геаграфічных фактараў на эканамічнае, палітычнае і сацыяльнае жыццё грамадства.

Асноўнымі паняццямі ў геапалітыцы выступаюць: прастора, баланс сіл, інтарэсы і экспансія. Кожнае паняцце дазваляе ацаніць дзяржаву па розных прыкметах (мал. 26).

Прастора ў геапалітыцы. У геапалітыцы галоўнае значэнне мае *кантроль над прасторай.*

Геапалітычнае поле — гэта прастора, якая кантралюецца дзяржавай.

Напрыклад, геапалітычным полем Францыі з'яўляюцца арэалы рассялення старажытных плямёнаў сучасных французаў — галаў, для Расіі — аддаленыя раёны

Мал. 26. Асноўныя паняцці геапалітыкі

Усходняй Сібіры і Далёкага Усходу, тэрыторыі былога СССР, нацыянальнасці якіх пражывалі ў некалькіх рэспубліках (напрыклад, рускія ў БССР, рускія ў Казахстане).

Геапалітычныя фактары развіцця краіны і галоўныя геапалітычныя працэсы свету ў канцы XX — пачатку XXI ст. З цягам гістарычных падзей змяняецца месца краіны ў геапалітычнай прасторы свету. Аднак яно будзе вызначацца шэрагам фактараў, якія дзейнічаюць пастаянна (мал. 27).

Эканамічна развітыя краіны і шэраг краін, якія развіваюцца, у цяперашні час імкнуцца заняць больш моцную пазіцыю ў свеце. Таму яны надаюць увагу найбольш

Мал. 27. Геапалітычныя фактары развіцця краіны

важным геапалітычным аспектам: долі сваёй краіны ў сусветным валавым прадукце; валоданню ракетна-ядзернай зброяй; удзелу ў асваенні космасу і інш.

У канцы XX — пачатку XXI ст. у свеце адбыліся падзеі, якія аказалі ўплыў на глабальную геапалітычную карціну свету і прывялі да ўзнікнення новых пагроз. Да ліку асноўных з іх адносяць: распад сацыялістычнай сістэмы гаспадарання, эканамічны і ваенна-палітычны прарыў Кітая ў глабальную эканоміку і геапалітыку, узброеныя канфлікты і ваенна-палітычныя крызісы на Блізкім Усходзе, нарошчванне маштабаў тэрарызму і інш. (мал. 27-1).

П$_6$

Галоўныя геапалітычныя працэсы ў свеце ў канцы XX — пачатку XXI ст.
1. Распад у 1990-я гг. сацыялістычнай сістэмы гаспадарання і звязаныя з гэтым узброеныя канфлікты і геапалітычныя змены ў Еўропе і на постсавецкай прасторы (краіны Балтыі, Украіна, Малдова, Паўднёвы Каўказ, Цэнтральная Азія)
2. Завяршэнне фарміравання Еўрасаюза, які адыгрывае ўсё больш сур'ёзную геапалітычную і эканамічную ролю ў свеце
3. Пашырэнне зоны ваеннага блока НАТА за кошт краін Балтыі, Усходняй Еўропы і Балкан, прамы ўдзел узброеных кантынгентаў краін — удзельніц НАТА ў ваенных аперацыях за межамі блока (Балканы, Афганістан, Ірак, Паўночная Афрыка) у 1990–2000 гг.
4. Эканамічны і ваенна-палітычны прарыў Кітая ў сферы глабальнай эканомікі і геапалітыкі
5. Узброеныя канфлікты і ваенна-палітычныя крызісы на Блізкім Усходзе і ў Паўночнай Афрыцы
6. Павышэнне ваенна-палітычнай напружанасці вакол Афганістана і Ірана, якое стварае перадумовы для ўзнікнення небяспечных ачагоў нестабільнасці ў свеце
7. Павелічэнне маштабаў тэрарызму

Мал. 27-1. Галоўныя геапалітычныя працэсы ў свеце ў канцы XX — пачатку XXI ст.

У сучасным свеце можна вылучыць асноўныя геапалітычныя цэнтры сілы: Расія, ЗША, Еўрапейскі саюз, Кітай, мусульманскі свет. Гэта глабальныя і рэгіянальныя геапалітычныя гульцы, уплыў якіх у сучасным свеце найбольш значны.

Выкарыстоўваючы матэрыялы вучэбнага дапаможніка і палітычную карту свету, знайдзіце і пакажыце асноўныя геапалітычныя цэнтры сілы ў свеце.

Электаральная геаграфія. Электаральная геаграфія з'яўляецца адным з найбольш традыцыйных напрамкаў палітычнай геаграфіі, які актыўна развіваецца.

Клуб знаўцаў-эканомікагеографаў. Гэты напрамак узнік у Францыі на пачатку XX ст. з працы А. Зігфрыда «Палітычны агляд захаду Францыі ў часы Трэцяй рэспублікі». У ёй аўтар

упершыню ўстанавіў заканамернасці паміж прыроднымі характарыстыкамі і вынікамі выбараў у заходняй частцы Францыі. Таму гістарычна электаральная геаграфія вывучала геаграфію выбараў і тэрытарыяльную расстаноўку палітычных сіл.

Электаральная геаграфія — напрамак палітычнай геаграфіі, які вывучае тэрытарыяльныя адрозненні ў палітычных перавагах выбаршчыкаў на выбарах і ўплыў эканамічных, рэлігійных, этнічных фактараў на іх вынікі.

У электаральнай геаграфіі вылучаюць *тры асноўныя раздзелы*. Першы вывучае геаграфію галасавання, другі — геаграфію фактараў галасавання, трэці — геаграфію прадстаўніцтва партый у выбарных органах улады. Геаграфія выбараў залежыць ад гісторыка-культурных і дэмаграфічных асаблівасцей тэрыторыі. На яе таксама ўплываюць сацыяльна-эканамічныя адрозненні паміж тэрыторыямі ў межах краіны.

Электаральная статыстыка па выбарчых акругах з'яўляецца вельмі важнай для ўсіх палітычных сіл у кантэксце свайго ўплыву ў краіне. Таму адным з важных вынікаў геаграфіі выбараў з'яўляецца іх картаграфаванне (мал. 28).

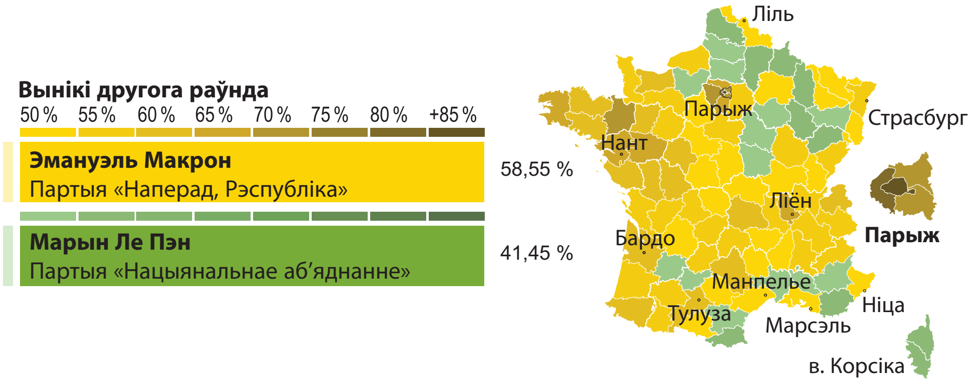

Мал. 28. Геаграфія вынікаў выбараў прэзідэнта ў Францыі, 2022 г. (другі раўнд галасавання)

Падвядзём вынікі. Палітычная геаграфія — геаграфічная навука, якая вывучае … . Палітыка-геаграфічнае становішча краіны характарызуецца наступнымі асаблівасцямі … . Дзяржаўныя межы (марскія і сухапутныя) аддзяляюць … . Асноўная частка дзяржаўных меж праходзіць па … . Геапалітыка з'яўляецца раздзелам палітычнай геаграфіі, які вывучае … . Геапалітычнымі фактарамі развіцця краіны з'яўляюцца: …, …, … . Электаральная геаграфія займаецца вывучэннем пераваг выбаршчыкаў і вынікаў выбараў.

Праверым свае веды. 1. Пералічыце асноўныя напрамкі палітычнай геаграфіі. 2. Якія існуюць віды дзяржаўных меж? 3. Прывядзіце гістарычныя прыклады змены дзяржаўных меж.

4. Хто ўвёў у навуковы ўжытак паняцце «геапалітыка»? 5. Якое значэнне мае электаральная геаграфія для сучасных палітычных працэсаў?

П$_7$

Праверым свае веды. Чым выкліканыя памежныя спрэчкі паміж краінамі? Прывядзіце прыклады.

Ад простага да складанага. 1. Якую ролю адыгралі натуральныя рубяжы (горы, рэкі, азёры) у фарміраванні палітычнай карты Еўропы (Азіі, Афрыкі, Амерыкі)? 2. Ці з'яўляюцца, на ваш погляд, геаграфічныя ўмовы галоўнымі для вызначэння шляхоў далейшага развіцця дзяржавы? 3. Чаму асваенне космасу з'яўляецца адной з прыярытэтных задач для Рэспублікі Беларусь?

Ад тэорыі да практыкі. 1. Пакажыце краіны, межы якіх праходзяць па гарах; морах; пустынях; рэках. 2. Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, вызначце пяць краін з максімальнай плошчай тэрыторыі і пяць найбуйнейшых краін па колькасці насельніцтва. Параўнайце спісы гэтых дзвюх груп краін. Зрабіце вывад. 3. Прапануйце асноўныя напрамкі ўмацавання геапалітычнага становішча Рэспублікі Беларусь на 2026–2030 гг.

П$_8$

Ад тэорыі да практыкі.

Выканайце практычныя работы па тэме «Палітычная геаграфія і геапалітыка».

Практычная работа 1. Параўнальная характарыстыка дзяржаўных меж і тэрыторыі дзвюх краін свету (на выбар).

Практычная работа 2. Параўнальная характарыстыка палітыка-геаграфічнага становішча дзвюх краін свету (на выбар) па тыпавым плане.